

תיאודור הרצל: 'דברי הוצאו מהקשרם' (הערה בשולי ההיסטוריוגרפיה הציונית)

רן הכהן וברוך קימרלינג

א. האופציות של הרצל

יוהן גוסטב דרויזן, מגדולי התאורטיקנים של מדע ההיסטוריה במאה התשע-עשרה, ואולי הראשון שמייץ את סוגי התיאור ההיסטורי וניתח אותם, כינה את 'נקודת המבט, שעל-פיה הדברים צריכים ומוכרחים היו להתרחש כפי שתוכנן וחושב מלכתחילה', בשם 'הסיפור הפרגמטי'. אבל הוא עצמו גם הזהיר מפני כפייתו של סיפור פרגמטי על חומרי ההיסטוריה הר כגיגית:

בתפיסה מעין זו יש פיתוי, או לפחות מגבלה, שחייבים להיות מודעים לה. [...] ודאי שאפשר לספר את ההיסטוריה של רומא באופן פרגמטי, כהתפתחות שבסיומה מעידה דמותו של [יוליוס] קיסר על התוכן האמיתי של תולדות הרפובליקה. אבל ודאי גם ודאי, שבשום פנים ואופן לא נעשה בכך צדק עם ההיסטוריה של רומא.¹

ראיית התפתחות מאוחרת כאילו צמחה בהכרח מזרעים מרוחקים בעבר, המצאת שורשים קדומים להתפתחויות מאוחרות או – גרוע מזה – לעמדתו הפוליטית של החוקר, עומדת בניגוד גמור לאתיקה של ההיסטוריון, כפי שניסח אותה לאחרונה, למשל, ההיסטוריון בני מוריס:

J. G. Droysen, *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, 1
München 1960, pp. 290-292

My own view was that while historians, as citizens, had political views and aims, their scholarly task was to try to arrive at the truth about a historical event or process, to illuminate the past as objectively and accurately as possible.²

אנו מניחים שרובנו חוטאים לעתים בציטוט מקורות מבלי לעמוד על הקונטקסט של הטקסט, אך לחוקר מנוסה ומיומן אסור שתקרה תקלה מעין זו, שבה מקור מצוטט מוצא מהקשרו לחלוטין. דבר זה חשוב במיוחד בשני מקרים: כאשר הציטוט נוגד את הדעה המקובלת בנושא, וכאשר הוא אינו נוגע לפרט זה או אחר, אלא עשוי או עלול – הכול תלוי בהשקפה – לשנות את תמונת העולם הכוללת שלנו בנושא חשוב ומרכזי. כך, למשל, כשסיפור רב פנים, מורכב ולא-דטרמיניסטי, הופך ל'סיפור פרגמטי' פשטני, שסופו ניבט מתחילתו. במקרה כזה, על החוקר לבדוק ולשוב ולבדוק את הציטוט עצמו, את המקור הראשוני שממנו נלקח, ואת מלוא ההקשר שבו נאמרו או נכתבו הדברים.

תיאודור (בנימין זאב) הרצל, האב המייסד של הציונות המדינית ומייסד ההסתדרות הציונית, נחשב, כידוע, לאדם נאור וליברלי לתקופתו, עידן שלהי הקולוניאליזם האירופי. בתורו בדרך אובססיבית כמעט אחר פתרון לבעיה היהודית, הגה פתרונות יצירתיים ומקוריים (כגון המרת דת קולקטיבית; התיישבות בצפון סיני; 'מקלט לילה' באוגנדה, שחפפה כנראה את דרום אפריקה של היום ועוד). הייתה לו, ככל הנראה, רתיעה טבעית מהתיישבות בארץ הקודש (הוא פחד מן הרבנים, ומאפשרות של תאוקרטיה). גם לנוכח דלות משאביה ואקלימה הנוראי בעבור יהודי מתבולל ומתורבת מרכז אירופי, פלשתינה לא היוותה אופציה רצויה ביותר. במניפסט המכונן והפרוגרמטי של התנועה הציונית, *Der Judenstaat* (מדינת היהודים, 1896), הרצל עדיין התלבט בגלוי בין ארגנטינה לפלשתינה, תוך העדפה גלויה של הראשונה.

הרצל היה מודע היטב גם למגבלות הפוליטיות והדתיות של קבלת צ'רטר על ארץ הקודש (תמורת ממון שממילא לא עמד לרשותו) מן העות'מאנים. ככל הנראה, הוא גם ידע משהו על ההתנגדות הנמרצת של תושבי הארץ הערבים להתיישבות היהודים בתוכם. על כל פנים, כמה שנים לאחר פרסום ספרו, ב-1899, הוא קיבל באמצעות רבה הראשי של צרפת, צדוק קהן, מכתב נרגש מחבר המאג'ליס, נציג ירושלים בתוכו וקודם ראש העיר שלה, יוסוף זיא אל-חאלדי. במכתבו קבע אל-חאלדי שאין ספק כי 'בתיאוריה, הציונות היא רעיון טבעי ומוצדק לחלוטין' לשם פתרון הבעיה היהודית, ותוכל להצליח במקום אחר, אולם הארץ כבר מיושבת בצפיפות בלא-יהודים, ו-390 מיליון נוצרים ו-300 מיליון מוסלמים צופים אליה בחרדת קודש. 'באיזו זכות תובעים

B. Morris, 'Politics by Other Means', *The New Republic*, 22.3.2004 2

אותה היהודים לעצמם, שאל אל-חאלדי. 'בכסף לא תוכלו לרכוש את הארץ'. הוא הוסיף והזהיר, 'לשם כך תזדקקו לקחתה בכוח תותחים וספינות מלחמה'. אל-חאלדי בטוח שזאת לא יוכלו היהודים להשיג, וסיים במילים: 'למען השם, הניחו לפלשתינה [לשלום]'.³

ב-19 במארכס 1899 טרח הרצל להשיב לאל-חאלדי במכתב ארוך ומפורט בצרפתית. בדומה לרומן האוטופי שלו, אלטנוילנד (1902), הוא פירט את כל השפע והטוב שיביאו היהודים לתושבי הארץ, והבטיח להם שיתוף ושוויון זכויות מלא. אך דומה כי שורת המחץ – ספק הבטחה ספק איום – מצויה בסיום המכתב, לאמור שאם הציונים לא יהיו רצויים בפלשתינה, 'האמן לי, אנו נחפש ונמצא מה שדרוש לנו במקום אחר'.⁴

ב. הרצל מתכנן 'טרנספר'?

בספרו קורבנות (*Righteous Victims*), שתורגם לאחרונה מאנגלית, כותב בני מוריס:

אבל בינו-לבינו זימר הרצל זמר שצלילו אחר – צליל של עקירה וטרנספר של ערבים, אם גם אגב פיצוי כספי מלא. ב-1895 כתב ביומנו: "באזורי ההתיישבות שיוקצו לנו, נעביר לידינו אט-אט את הרכוש הפרטי. נשתדל להעביר את האוכלוסייה הענייה אל מעבר לגבול בלי ששימו לב, על-ידי כך שניצור מקומות עבודה בארצות המעבר, אך נמנע מהם קבלת כל עבודה בארצנו שלנו. התושבים האמידים יעברו אלינו. מבצע הרכישה [באנגלית: Expropriation – המחברים], כמו הוצאתם אל מעבר לגבול של העניים, חייב להיעשות בעדינות וביד רכה".⁵

מובאה זו (בנוסח האנגלי שלה) מיומנו של הרצל מצויה כבר במאמר של אדוארד סעיד מסוף שנות השבעים,⁶ וזכתה מאז לתפוצה נרחבת ומרתקת, לא מעט הודות למחקריו ולרשימותיו העיתונאיות של בני מוריס. הוא השתמש בה לראשונה ב-1997, במאמר העוסק ברעיון הטרנספר בתנועה הציונית, כאילוסטרציה לטענתו שרעיון

3 קטעים בלבד מן המכתב מצוטטים אצל: R. Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York 1997, p. 7

4 שניים מעמודי המכתב המצולמים, ככל הנראה בכתב ידו של הרצל, מובאים אצל W. Khalidi, *Before Their Diaspora: A Photographic History of the Palestinians, 1876-1948*, Washington DC 1991, p. 41

5 בני מוריס, קורבנות (תרגם מאנגלית: יעקב שרת), תל-אביב 2003, עמ' 30-31. הנוסח האנגלי מקוצר מעט: B. Morris, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-1999*, New York 1999, pp. 21-22, 21f

6 E. Said, 'Zionism from the Standpoint of Its Victims', *Social Text*, 1 (winter 1979), pp. 7-58

הטרנספר 'היו לו שורשים עמוקים בציונות מאז היווסדה'.⁷ היא מופיעה שוב מעט אחר-כך, במאמרו ב-*Tikkun* לרגל שנת היובל של ישראל, שם העיר נכונה כי 'למותר לציין שה"עניים" בפלשתינה באותה עת היוו יותר מ-90 אחוז מכלל האוכלוסייה'.⁸ ולאחרונה, בעיצומה של האינתיפאדה הנוכחית, במאמר ב-*Guardian*, ארג מוריס את הציטוט אל תוך נרטיב היסטורי מקיף: 'רעיון הטרנספר ותיק כמו הציונות המודרנית (is as old as modern Zionism), והוא ליווה את התפתחותה ומעשיה במאה האחרונה'.⁹ כאן עושה ההיסטוריון שימוש פוליטי מובהק בנרטיב שבנה, ותוהה אם המזרח התיכון לא היה מקום 'בריא יותר' (healthier), אילו ביצע בן-גוריון גירוש מלא, ולא רק חלקי, של הפלסטינים מכל הארץ. כעבור כשנה כבר הבשילו תהיותיו לכלל חיוב הטרנספר בעבר – ואף לאי-שלילתו ביום מן הימים בעתיד, כפי שאמר בראיון שהכה גלים, לעיתון הארץ.¹⁰

אף שהמובאה הייתה ידועה, כאמור, עוד בשנות השבעים, נראה שהשימוש התכוף שעושה בה מוריס, והפרסום והיוקרה של מחקריו בעולם הרחב כהיסטוריון – ודווקא ישראלי וציוני, שאינו חשוד בהטיה אנטי-ישראלית – היטיבו מאוד עם ה'קריירה' של השורות הללו מיומנו של אבי הציונות המדינית. מנוע החיפוש Google מפנה למאות דפי אינטרנט המצטטים את המובאה. הערך 'תיאודור הרצל' ב'אנתולוגיה של גזענות ואפליה' המופיעה באתר אינטרנט ספרדי,¹¹ מצטט ומפנה ישירות לספרו של מוריס. ועוד אינספור אתרים אחרים – מ-*al-awda.org* (המוקדש לזכות השיבה) ועד *Allaahuakbar.net* (ששמו מדבר בעד עצמו) – מאמצים את 'הנרטיב הגדול' של הטרנספר שטווה מוריס, לא כדי להצדיקו, כמובן, אלא כדי לנגח באמצעותו את הרצל, את הציונות ואת ישראל.

ג. כיצד משתלטים על ארץ

ביוני 1895, כשנה לפני פרסום ספרו הפרוגרמטי *Der Judenstaat*, ישב הרצל בפריס וכתב בקדחתנות ביומנו. ב-12 בחודש מילא לא פחות מ-16 עמודי יומן, ובהם, אכן, גם הדברים הבאים:

7 בני מוריס, 'הערות על ההיסטוריוגרפיה הציונית ורעיון הטרנספר בשנים 1937-1944', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997 (להלן: מוריס, הערות), עמ' 195-208. הציטוט מדברי מוריס, והמובאה מיומני הרצל (בתרגום העברי הישן של ר' בנימין), בעמ' 195.

8 B. Morris, 'Looking back: a personal assessment of the Zionist experience (Israel at 50)', *Tikkun*, March-April 1998

9 B. Morris, 'A new exodus for the Middle East?', *The Guardian*, 3.10.2002

10 הארץ, 8.1.2004.

11 <http://www.geocities.com/fusaoracial>

אם נלך לדרום אמריקה, ויהיה בכך משום יתרון גדול בשל הריחוק מאירופה החמושה והמושחתת, אזי מן הדין שההסכמים הדיפלומטיים הראשונים שלנו ייעשו עם רפובליקות דרום-אמריקניות.¹³

ולמחרת, באותו 12 ביוני 1895, עמודים מעטים אחרי המובאה המפורסמת, הוא פירש:

את הרפובליקות הדרום-אמריקניות הללו אפשר מן הסתם לקנות בכסף. נוכל לשלם להן תשלומים שנתיים. ואולם לעשרים שנה בלבד, כלומר עד שנהיה די חזקים להגן על עצמנו [...] על משך התשלומים הללו יחליט מנהל-ענייני-המלחמה שלנו, עד שנעמוד איתנים מול הרפובליקות כולן גם יחד.¹⁴

קיצורו של דבר, מתברר שבמקרה מיוחד זה, ה'ערבים' אינם אותם ערבים והים אינו אותו ים. הרצל תכנן באותם ימים להשתלט על 'רפובליקות' כלשהן בדרום אמריקה (ככל הנראה ארגנטינה), ודבריו על סילוק האוכלוסייה הענייה, על חבירה לבעלי הרכוש ועל דיסקרטיות וזהירות לא נאמרו על ערביי פלשתינה, אלא על תושבי דרום אמריקה.

האם אפשר להעתיק את הדברים שנאמרו על קצהו השני של העולם ולהקיש מהם על כוונותיו של הרצל לגבי ערביי ארץ הקודש? ייתכן, וייתכן שלא. על כל פנים, אין ספק שהדבר דורש הבהרה, עיון, צידוק והנמקה מפורטים. בשום פנים ואופן אין לקרוא את המובאה מחוץ להקשרה ולהשלים אותה בניגוד להקשרה, כאילו דיבר הרצל על 'האוכלוסייה [הערבית] החסרת-כול' – כפי שנעשה במאמרו של מוריס ב-Guardian.

ד. בין טקסט לקונטקסט: בין היסטוריוגרפיה לפוליטיקה

טקסטים לעולם אינם מרחפים בחלל ריק, ולצורך פרשנותם אנו נזקקים תמיד להקשר. כל הכרעה באשר לקונטקסט המשמש לפרשנותו של טקסט (ובכלל זה התעלמות ממנו) היא הכרעה אידאולוגית ו/או פרשנית, הפתוחה לביקורת. הדוגמה לעיל ממחישה זאת היטב: ההיסטוריון הפקיע את הטקסט הקצר מן הקונטקסט המיידני שלו (דרום אמריקה), ונטע אותו בקונטקסט זר, של ארץ הקודש ושל גירוש הערבים ממנה. נטיעה שלא-במקומה זו אפשרה ליצור נרטיב היסטורי הומוגני ומקיף, המייחס כוונות של טרנספר כבר לאבי הציונות, ומותח קו ישיר ממנו ועד בן-גוריון. הטרנספר נהפך כך למאפיין מתמשך ומהותי של הציונות. בדרך זו נוצר 'סיפור פרגמטי' לעילא – סיפור הטרנספר כמוטיב מרכזי בשיח הציוני, המופיע כרעיון כבר אצל אבי הציונות המדינית

13 הרצל 1997 (לעיל, הערה 12), עמ' 105 = הרצל 1983 (לעיל, הערה 12), עמ' 101.

14 הרצל 1997 (לעיל, הערה 12), עמ' 122 = הרצל 1983 (לעיל, הערה 12), עמ' 121.

בפריס של סוף המאה התשע-עשרה, ומתממש למעלה מחמישים שנה מאוחר יותר ברמלה ובלוד, ביפו ובטנטורה.

את הנרטיב ההיסטורי הזה, פרי קולמוסו של היסטוריון ציוני מרכזי, אימצו בהתלהבות רבה מתנגדי ישראל והציונות, והפכו אותו לכלי נשק בשדה הפוליטי והמוסרי. הקריאה בניגוד לקונטקסט אפשרה להם לזהות על נקלה את הציונות מראשיתה עם גירוש ועם אפליה על בסיס אתני וגזענות. הראיות לכך הן פעולותיה של המדינה הישראלית במלחמת 1948, אחרי המלחמה, במלחמת 1967, וביחס לפלשתינים, שהם ושטחיהם נכבשו באותה מלחמה.

יש מקרים שבהם נדמה כי הטקסט כותב את יוצרו, ולא להפך. אפשר שבשלב זה היה כבר מוריס עצמו שבוי בנרטיב שיצר. אם אכן רעיון הגירוש טבוע בציונות מאז ימי הרצל, הרי כדי להישאר ציוני, בלא לחלוק על נטל הירושה הזה (ולהסתכן שיואשם ב'פוסט ציונות'), מוטב פשוט להפוך את ערכו השיפוטי של נרטיב הטרנספר משלילה לחיוב. מוריס הוסיף כעת לנרטיב ההיסטורי הפוזיטיביסטי שלו אלמנט נוגד-מציאות, של 'מה היה אילו' גורשו ב-1948 כל הערבים שבין הים לירדן,¹⁵ כדי לטעון מיד שבמקרה כזה עולמנו היה 'בריא יותר'.¹⁶ הנרטיב ההיסטורי של הטרנספר נמשך כעת מהרצל לבן-גוריון – וממנו אל ההיסטוריון עצמו! בשלב הבא אף הניח מוריס לנרטיב שלו להכתיב את עמדותיו כלפי העתיד ולחייב גירוש המוני 'בתנאים מסוימים' ביום מן הימים. זהו המעבר המסוכן כל כך מ'מה היה אילו' ל'מה יהיה אם' – מן המחקר ההיסטורי אל החזון הפוליטי-משיחי.

הנה כך מופקעים ארבעה-חמישה משפטים מהקשרם הנכון, ומתגלגלים לכלל נרטיבים היסטוריים ופוליטיים ההופכים לנכסי צאן ברזל של הפולמוס הישראלי-פלשתיני. הציטוט שהופקע מהקשרו עוזר כעת ללבות את הסכסוך, ובמקום להציע ראייה עשירה ומורכבת יותר של העבר, שתאפשר לגשר על הנרטיבים המתחרים של הצדדים הניצים, משמש הציטוט כלי נשק שבו הצד החלש מנגח את יריבו בטיעונים מוסריים, ואילו הצד החזק שב ומאיים בהפעלת כוחו העודף. ניכר ששני הצדדים מפיקים רווחים מוגזמים מן הציטוט המופקע: מתנגדי הפיוס בשני הצדדים הם במידה רבה תמונת ראי אלה של אלה, ואין פלא שאותו נרטיב היסטורי שגוי משרת היטב את שניהם – ורק השיפוט הערכי המהופך מבדיל ביניהם.

במאמר מוסגר נעיר, כי את היפוך השיפוט הערכי הזה אצל מוריס יש לקרוא לא רק על רקע עמדות הצדדים בסכסוך הישראלי-פלשתיני, אלא גם על רקע הפולמוס בין מוריס לבין קודמיו בהיסטוריוגרפיה הציונית. באחד ממאמריו קובע מוריס, שערב

15 על 'חשיבה היסטורית נוגדת מציאות' ראו, אליעזר וינרב, היסטוריה – מיתוס או מציאות?, תל-אביב 2003, עמ' 375-413.

16 Morris, 'A new exodus for the Middle East?', *The Guardian*, 3.10.2002

הקמת המדינה חלה תפנית ביחסה של הציונות לטרנספר, ובעקבותיה 'דאגו בן-גוריון ושאר מנהיגי הציונות לכך שהתבטאויותיהם הנמרצות בעבר בזכות הטרנספר ייגנזו ויימחקו'. מוריס ממשיך ומאשים את עמיתיו ההיסטוריונים – הוא נוקב בשמותיהם של אניטה שפירא ושבתאי טבת – כי 'בשנים האחרונות התגנבה אותה השתקה ומחיקה אל תוך ההיסטוריוגרפיה הציונית, והיום ניתן לקרוא חיבורים ארוכים על שנות השלושים והארבעים שבהם רעיון הטרנספר ומשיכתם של מנהיגי הציונות אליו כמעט נעלמו כליל'.¹⁷ אם נכונה עדותו זו של מוריס על ההבדל בינו לבין קודמיו, מתבקשת כאן הערה דווקא על המשותף להם כהיסטוריונים ציוניים: אם קודמיו של מוריס שללו ערכית את הטרנספר ו'הצילו' את הציונות מקלונה באמצעות השתקה, הרי מוריס, משחשף את ההשתקה, ממחר גם הוא לשוב ו'להציל' את הציונות – אך הפעם על ידי חיוב ערכי של הטרנספר.

למרות החשש כי נואשם כעת ב'פוזיטיביזם' ובהאשמות גרועות ממנו, נדמה לנו כי לפחות במחקר היסטורי לא 'הכול הולך' – ולכך יסכים בוודאי גם מוריס עצמו. תהא זהותנו הלאומית והשקפתנו הפוליטית אשר תהא, קשה שלא להסכים שהקונטקסטואליזציה המוטעית של דברי הרצל היא אקט פרשני פסול, בין שנעשתה בזדון ובין שבשגגה. מעבר לשגגת ההיסטוריון, הציטוט התלוש מדברי הרצל וגלגוליו השונים והמשונים מלמדים משהו על הדינמיקה והפוליטיקה של נרטיבים לאומיים מנוגדים השרויים בעימות ביניהם, ועל הגבול החמקמק שבין מחקר היסטורי לעמדה אידאולוגית.